

УДК 159.923.2

Я. О. Гошовський
*доктор психологічних наук, професор,
 завідувач кафедри педагогічної та вікової психології
 Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

СПЕЦИФІКА САМОІДЕНТИЧНОСТІ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ: РЕВІТАЛІЗАЦІЙНИЙ РАКУРС

Постановка проблеми. У складних реаліях буття пересічної людини, яка зазнає екзистенційного тиску різноманітних деприваційних чинників, істотно зростає значення її цілісного й повномірною самоусвідомлення. Однак бурхливі й гострі зміни (іноді мутації) ментально-економічних картин світу породжують особистісну амбівалентність, обтяжену численними деприваційними симптомами і синдромами. Вочевидь, слід вести мову про значне збільшення девіантних реакцій людини на розлади екологічного й соціально-духовного балансу довкілля. Філософське узагальнення розщепленості самосвідомості дається Е. Фроммом, який пише, що біологічна слабкість людини, «розлад у людській природі призводить до дихотомій» [7, 47]. Учений виділяє екзистенційні й історичні види дихотомій, констатує неспроможність людини звільнитися від дихотомійності свого існування. Оскільки людина не в змозі позбавитися від цього, то єдиним виходом залишається адекватне реагування на дійсність різними способами, що притаманні її власній культурі й характеру. Незважаючи на свою унікальність і неповторність, людина не може витримати самотності, відособленості й відокремленості від ближніх, а людське щастя залежить від спілкування та єдності з ближніми, з минулими й майбутніми поколіннями. Заборони й обмеження породжують особистісну дихотомійність, руйнують гармонію самосвідомості, розуму й уяви. Е. Фромм зауважує існування певної суті людського буття, «стрижня особистості», що складає реальність, яка визначається словом «Я», та на якій ґрунтується переконання у власній ідентичності. Якщо ж у людини відсутнє стабільне уявлення про постійність свого «Я», то відчуття ідентичності опиняється під загрозою, а людина стає залежною від того, хто її оцінює та чиї схвалення або несхвалення стають основою відчуття ідентичності [7].

Депривована особистість відчуває страх утрати самоідентичності, який породжує широку гаму захисних стратегій, що можуть викривити й деформувати образ Я, щоб забезпечити збереження позитивного самоставлення. Така гостро виражена потреба в збереженні цінності свого «Я» призводить самосвідомість підлітка до фрустрації базових конструктів. Це може призвести до дисбалансу між афективними й когнітивними процесами, що беруть участь у формуванні самоставлення й образу Я, а також

негативно позначитися на інтегральному особистісному рівні у вигляді конфліктної структури самосвідомості [2; 3; 4].

Отже, режим різновидової депривації, послугуючись у процесі становлення образу «Я» підлітка основним механізмом – авторитарною гіперсоціалізацією, породжує депресивний і невротичний модус самосвідомості, крихкий, невротичний і дихотомійний образ Я. Моніторинг депривованим підлітком свого внутрішнього «Я» дуже нерівномірний, часто недосконалий і далекий від об'єктивності. Упереджене ставлення до свого ества детермінується особливостями перебування в деприваційній системі розвитку й пояснюється неспроможністю накопичити якомога більшу кількість об'єктивних ставлень (самоставлень) через відсутність реальної сімейної взаємодії. Марні очікування підлітками школи-інтернату позитивних ставлень інших людей створюють ідеалізований образ Я, який, даючи можливість для розвитку самосвідомості, все ж утворює розрив з реальним образом Я. Це активно заважає механізмам ототожнення та ідентифікації. Народжуючись у результаті взаємодії з батьками, механізми ідентифікації лише згодом можуть перерости в індивідуалізацію, що ніби надбудовується над ними.

В умовах ранньої депривації сімейних взаємин у дитини розвиваються негативістські механізми, що загрожують структурі самосвідомості й заважають усвідомленню тотожності своїх психічних і суспільно-моральних самоцінок. Розхитується триаспектна єдність (за І. Коном) усієї структури особистості – ідентичність («замість»), суб'єктивність («его») й образ Я. Неадекватно й хаотично здійснюється депривованим підлітком вибір між трьома полярно протилежними ідентифікаціями – із самим собою, з іншими, зі світом. Через обмежувачий вплив соціальних факторів (соціальна депривація) невдалі пошуки підлітком свого «Я» спричиняються до втрати або невіднайдена ідентичності, що надає образу «Я» рис конформності, апатичності й агресивності, призводить до саморуйнування ще хистких його складових. Актуальне «Я» депривованого підлітка деструктивно налаштоване стосовно системи часткових потенційних «Я», а це не менш руйнівню відбивається на становленні самосвідомості. Зовнішні соціальні цінності, оцінки референтного оточення не опосередковуються виваженим аналізом, сприймаються «на віру» і

тому створюють розмиті рефлексивні самоставлення й самооцінки. Образ Я депривованим підлітком не будується (формується, створюється, виліплюється), а лише добудовується з урахуванням домінуючої ролі зовнішніх впливів, інколи девіантних. Важко не встановити чітку залежність розвитку самосвідомості, образу «Я» підлітка від тривалості його деприваційного досвіду, що був наповнений несприятливим сімейним психологічним кліматом, залежністю від алкоголю і транквілізаторів, іншими девіантними особливостями.

Мета статті – розкриття особливостей набуття самоідентичності депривованими підлітками в ревіталізаційному ракурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснене Л. Осьмак дослідження психологічних особливостей самоствердження підлітків відзначається оригінальністю виборів емпіричних засобів обстеження дітей, позбавлених сімейної опіки, вносить суттєві корективи й уточнення в загальну теорію вивчення самосвідомості депривованої особистості. Загалом, як стверджується в дослідженні, часткові самоставлення, на відміну від глобальної самоповаги, виявилися незалежнішими від впливу тривалості перебування підлітків у деприваційній ситуації. Однак порівняльна характеристика змістового й семантичного потенціалу власного «Я» в підлітків, включених у систему дитячо-сімейних зв'язків, і ровесників, що виховувались поза її впливом, свідчить про низку суттєвих відмінностей. Значною мірою це пояснюється тривалістю попереднього деприваційного досвіду [6].

Звуження політропності підлітка, обмеження різнобічних і тісних зв'язків з навколишніми людьми, позначається на семантичному наповненні його образу «Я». Пролонгована депривація, заважаючи повноцінному особистісному адаптуванню та самоствердженню в умовах дитячого навчального закладу закритого типу, спонукає до ускладненого й нестабільного розвитку. Вона занижує позитивне уявлення підлітка про себе, що схильний вбачати скрізь нездоланні перепони та має неадекватну систему самооцінювання. Про це йдеться в роботах М. Аралової, О. Виноградової, В. Кагана, В. Мухіної, Л. Осьмак, А. Прихожан, О. Соколової та ін.

Підлітки з негативною самооцінкою схильні до розв'язання будь-яких проблем неконвенційними способами. Серед багатьох особистісних характеристик образу «Я» депривованих підлітків типовою є загострена агресивність майже в усіх сферах діяльносного прояву.

Тривала соціальна депривація призводить до стійкої поведінкової агресивності. Найтипівішим проявом виступає спонтанна агресія, що є наслідком ситуацій, які можуть бути узагальнені терміном «парадигма колонії». Суть полягає у сформуванні підлітками в умовах обмеженого ареалу діяльності й спілкування своєрідної соціальної групи з ієрархією домінантності. Різ-

номодальне розшарування підлітків, маючи складні механізми й детермінанти, найчастіше проявляється якраз у формі спонтанної агресивної поведінки. Однак протилежною реакцією може бути поведінка підлеглості, покори, пасивного уникнення. В залежності від особистісного статусу, ролі місця в ієрархії взаємин, від міри корпоративності такої групи образ Я кожного з її членів набирає полярних характеристик і забарвлень.

Як відомо, ще Дж. Боулбі, стверджуючи негативність ефекту ранньої та тривалої розлуки дитини з матір'ю, зауважив так званий синдром «афективної тупості». Внаслідок материнської депривації в дитини формується активне несприймання самої себе, нездатність до дружби і любові, відсутність відчуття спільності, подібності з іншими людьми, самозаперечення, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження, розрядку в агресії, що спрямована на інших людей у вигляді антисоціальних поведінкових дій, або на себе, на своє «Я», що супроводжується значними психічними розладами й межує зі схильністю до суїцидності [8].

З погляду Н. Алікіної, механізм агресивної деструктивної поведінки неповнолітніх коріниться в їхніх вікових особливостях, що мають чітку тенденцію до самоствердження та самозахисту. Значну роль відіграє система захисту самоставлення, яка, будучи відносно стійким і тривалим переживанням, пронизує самосприймання та образ Я. Оскільки захист особистісного самоставлення є закономірним явищем, то не випадкове й різноманіття його видів, диференціація модальностей. При цьому «агресивний захист» тлумачиться як активно використовуваний вид захисту самоставлення не лише у вигляді агресії стосовно образи чи критики (зовнішності, поведінки тощо), але й у формі екстренної спалахової мобілізації всіх захисних механізмів базального «Я», всієї самосвідомості. Отже, пов'язана зі складними якісно-динамічними емоційними проявами агресивна поведінка відображає зміст самоствердження, самозахисту і самосприймання особистості й зумовлюється діяльністю самосвідомості [1].

Звичайно, афективна зарядженість і спрямованість поведінки призводять до соціальної дезадаптації (В. Ковальов, А. Лічко). Умови закритого навчального закладу, режим поліфункціональної депривації спричиняють загострення дратівливості, нагнітають агресивність, розхитують міжособові взаємини. Несприятливість загального емоційного фону, складнощі під час спілкування з ровесниками, персоналом закладу, інші деприваційні фактори спонукають до вибору підлітками агресивних поведінкових стратегій і тактик, що негативно позначається на всіх рівнях особистісного розвитку, зокрема на самоусвідомленні й на образі «Я».

Виклад основного матеріалу. Ми вважаємо, що така зациклена агресивність украй небезпечна в умовах дитячого навчально-виховно-

го закладу закритого типу, оскільки обмежене коло спілкування, постійне й одноманітне партнерство можуть спричинити гіперактивні та патогенні форми агресії у депривованих дітей. Просторові й режимні обмеження, навмисні вип'ячення депривованими підлітками деяких психотипічних особливостей один одного проваюють часті спалахи внутрішньозакладової агресивності. Глузування над способом життя і стилем навчання, утилітарне загострення і висміювання мета-образу Я (Ми) («інтернатський вихованець») дітьми, що проживають за межами закладу і навчаються в масових школах, спричиняються до гострих агресивних актів (акцій) у формі суперечок і бійок. Це позначається на хисткості самоакцептації, на нестабільності образу «Я» (Ми) депривованих підлітків. Стан фізичного й духовного ізоляціонізму сприяє розвитку в депривованих дітях фрустрації, внаслідок якої відбувається розлад особистісних планів, нищення задумів, надій і сподівань. Підвищена зовнішня та внутрішня агресивність ситуації розвитку, її психотравмуюча модальність негативно позначаються на образі «Я» дітей, що позбавлені батьківської опіки. Це викликає зміни у психічному стані дітей, провокує калейдоскопізм в їх емоційності, типі мислення, уяві, нівелює відбивається на процесі становлення образу «Я» та процесах набуття ідентичності.

Першочерговою акцією, що виникає в стані фрустрації, є агресивність. Тут мається на увазі її найширше трактування, тобто не лише прямий напад, але й бажання напасти, ворожисть, погроза, залякування тощо. В депривованих підлітків вона проявляється як на зовнішньому рівні (задиркуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), так і на рівні внутрішньому, «прихованому» (озлобленість, недобррозичливість, готовність «дати здачу» в найдошкульніший момент, «зірвати зло» на будь-кому, звалити вину на невинного). Звичайно, агресивність не є панпсихічним станом серед депривованих підлітків, але знання особливостей її прояву в умовах дитячого навчально-виховного закладу закритого типу допомагає з'ясувати суттєві аспекти процесу формування і становлення образу Я (Ми) взагалі й образу Я кожного вихованця зокрема.

Проявляючись найрізноманітнішими способами, агресія підлітків, здебільшого, детермінується тою гіперпідлеглою позицією, яку вони вимушені займати в навчально-виховному закладі закритого типу. Тривала депривація сімейного спілкування істотно ускладнює психологічну реабілітацію та загальну ревіталізацію підлітка в майбутньому, руйнує його логотерапевтичні спроби формувати конструкти свого образу Я.

Крім агресії в разі тривалих позбавлень повноцінного сімейного спілкування індукуються різні поведінкові зміни, а також психофізіологічні й нейрохімічні зміни («синдром ізоляції»), що свідчить про те, що соціальна депривація є всезагальним і могутнім стимулом. Роль пов-

ноцінної сімейної взаємодії у вихованні само-свідомості підлітка переоцінити важко. Адже завдяки культивуванню дорослими узвичаєних поведінкових норм відбувається сприятливий соціальний вплив і процес активної соціалізації. В результаті тривалої депривації навіть такі парціальні біологічні явища, як прямоходіння, розрізнення гарячої та холодної їжі, справляння потреб можуть нормативно не набуватися й суттєво відрізнятися від загальноприйнятих у людському суспільстві («синдром Мауглі», лісові діти тощо). Поведінкові відхилення пояснюються інтелектуальними дисфункціями й супроводжуються тривалою психічною інфантильністю як наслідком дії цілого комплексу типів депривації та позначаються на самосвідомості особистості у вигляді збідненого, малоструктурованого й неадекватного образу Я, дифузної ідентичності. Єдність образів Я депривованих підлітків проявляється не лише в сумованій реакції різних суб'єктів на однакові умови закритого навчального закладу, але й у спільній актуалізації самосвідомості кожного стосовно проблем, що обмежують повноцінний особистісний розвиток. Способи цієї реакції, форми опосередкування реалій депривованої дійсності відбиваються на психології поведінки, на ціннісних і життєвих орієнтаціях підлітків і акумулюються в стиснутому, концентрованому образі Я (Ми). Наслідки сімейної депривації такі складні, що навіть представники полярних статусних місць єдині у своїй «включеності» в тотальну систему заборон і позбавлень, у замкнутий комунікативний ареал. Така єдність соціально-духовного статусу породжує розмитий образ Я, що зливається з образом Ми, і здебільшого переживається як соціальна трагедія, «особистісне тавро», «чорна пляма» та іноді знаходить своє сублимаційне виявлення в агресії. В режимі депривації гостро постає проблема адекватності-неадекватності психологічного світу особистості, посилюється відчуття нею амбівалентності (дихотомійності). Несформований і розмитий образ «Я» порушує стабільність усієї Я-концепції підлітка, в результаті чого коливаються конструкти самоствердження (самоаналізу, самопізнання, самоконтролю) як однієї з основних і нагальних вікових доміант. А хисткі новоутворення можуть у результаті депривації батьківського впливу набувати девіантної орієнтованості.

Безперечно, депривовані діти упродовж ідентифікаційних зусиль нагально потребують ревіталізаційної допомоги. Ревіталізація (від лат. re ... – відновлення та vita – життя, дослівно: повернення життя) – поняття, що характеризує фундаментальні психофізичні та соціальні процеси відновлення, оживлення, відтворення особистості. Ми трактуємо ревіталізацію як системно організований психолого-педагогічний процес відновлення пригніченого екзистенційного статусно-рольового балансу й потенціалу особистості. Ревіталізація передбачає зменшення сформованих унас-

лідок депривації негативних індивідуальних і групових рис і навичок та переорієнтацію атитюдів і референтних очікувань в оптимістичне світобачення, насамперед, через включення в якісно нові просоціальні взаємини й види діяльності [2; 3; 4].

Ревіталізаційний процес повинен відбуватися як активізація, саморух синтезу ключових особистісних потенціалів: гностичного, аксіологічного, творчого, комунікативного та інших. Важлива роль належить ресоціалізаційним центрам як розвивальним і психореабілітаційним осередкам недепривуючого довкілля. Вважаємо, що ревіталізація може відбутися за умови діалогу в найширшому розумінні цього поняття: від інтроспективного самодіалогу депривованої особистості з власним Я до її полілогу з абсорбуючим довкіллям. Тільки у межах плідного й зацікавленого діалогу кожен із його учасників отримує можливість подолати однобічність свого підходу до вирішення актуальних завдань, усвідомлює обмеженість свого розуміння ситуації, завдяки чому спільна діяльність набуває власне ревіталізаційної спрямованості. До речі, якраз такий діалог є внутрішньо притаманним генетично-психологічному підходові, зокрема, розвивальному навчанню як основній формі організації навчальної активності людини у напрямку досягнення саморуху [5].

Зауважимо, що допомога депривованим дітям здебільшого зосереджена в основному на певних локальних зусиллях щодо їхнього закладового пристосування (включення в мікроклімат установи, ознайомлення з режимом життєіснування, налагодження міжособистісної комунікації тощо), тоді як повноцінна робота з оптимізації розвитку повинна змістити наголос на реінтеграцію в нове недепривуюче довкілля. Реінтеграцію депривованої особистості не слід розглядати як її лише просте включення, соціальну імплантацію в нове сприятливіше середовище. Ми вважаємо, що реінтеграція є складним процесом побудови послідовного ланцюжка адекватних комунікативно-пізнавальних середовищ, кожне з яких сприяло б розширенню можливостей депривованої дитини до переходу на наступний рівень особистісної самоактуалізації як своєрідного вивільнення з умов обмежень і позбавлень повноцінного розвитку. Це повернення дитини через набуття нею внутрішньої узгодженості на шлях пізнання власної цілісності, повносправності, потрібності та соціальної інтегрованості. По суті, якраз у ньому можна зауважити конкретне «ревіталізаційне зміщення» до позитиву. Депривована особистість під впливом професійних психологічних засобів і зусиль повинна здійснити реконструкцію минулого життєвого досвіду і через реструктуризацію свідомості досягнути нових параметрів ревіталізації. Проблему потрібно розглядати з урахуванням рекреалогії як міждисциплінарної галузі знань, згідно з якою процес рекреації передбачає досягнення людиною як соціально-економічного, так і психофізіологічного ефекту завдяки розгор-

тання її рекреаційної діяльності у певним чином організованому просторі й часі. Важлива роль відводиться набуттю суб'єктивного почуття піднесення та примноження фізичного і психічного здоров'я рекреанта для реінтеграції в недепривуючий соціум, а отже, і його стимулювання до самоактуалізації.

Висновки. Відсутність сімейного тепла й поради, режимні умови закритого навчального закладу налаштовують підлітка на розвиток у заданому «статусі», ведуть до спрощення або й нівелювання індивідуально-неповторних рис образу «Я». Притуплюється або хворобливо загострюється рефлексування, що викликає перепади самооцінки й розмиту, амбівалентну самоакцептацію, дифузну ідентичність. Підліток дуже чутливо реагує на оцінки іншими його окремих моральних та інтелектуальних якостей, і тому будь-яке акцентування, особливо критичне, прискіпливе, викликає сильні афективні переживання (смуток, втрату впевненості, пригніченість тощо). Депривація спричиняє неадекватний модус свідомості, породжує відхилення у формуванні самооцінки, шкодить психічному здоров'ю, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення підлітків. Нагромадження різноманітних видів депривації (соціальна, сімейна, сенсорна, материнська, комунікативна, афективна, матеріальна та ін.) призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості підлітка, блокує його ідентифікаційні зусилля.

Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через втрату (ненабуття) ідентичності і сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, що обмежує особистісний потенціал депривованої людини. Задіяння ревіталізаційних зусиль як психореабілітаційної, психореакційної, ресоціалізаційної та ін. форм фахової психологічної допомоги сприятиме позитивному перебігу стану справ та самоствердженню депривованих підлітків.

Література

1. Аликина Н.В. Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. психол. наук / Н.В. Аликина. – К., 1989. – 17 с.
2. Гошовський Я. Адаптаційно-самоактуалізаційний потенціал у процесі ревіталізації депривованої особистості / Я. Гошовський // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Том X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – К.: ДП „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2014. – С. 249-258.
3. Гошовський Я. Ревіталізація депривованої особистості: крос-культурна парадигма / Я. Гошовський // Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграцій-

них процесів: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 травня 2015 р., Мукачево. Том 2 / Ред. кол.: Щербан Т.Д. (гол. ред.) та ін. – Мукачево: Вид-во «Карпатська вежа», 2015. – С. 70-73.

4. Гошовський Я. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості / Я. Гошовський, Д. Гошовська // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2014. – № 3 (35). – С. 140-145.

5. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: в 2 т. / С.Д. Максименко. – К.: Форум, 2002. Т.1 – 319 с.; Т.2 – 335 с.

6. Осьмак Л.П. Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания и воспитания в школах-интернатах для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей) / Л.П. Осьмак: дисс. ... канд. психол. наук. – К., 1990. – 164 с.

7. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.

8. Bowlby J. Child Care and Growth of Love / J. Bowlby. – L.: Penguin Book, 1961. – 320 p.

Анотація

Гошовський Я. О. Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс. – Стаття.

Проаналізовано змістове і функціональне наповнення просоціальних ідентифікаційних стратегій особистості в умовах депривації. Розкрито основні складові архітекtonіки ревіталізаційного процесу, висвітлено синтез ключових особистісних потенціалів: гностичного, аксіологічного, творчого, комунікативного та інших, окреслено значення ресоціалізаційних центрів як розвивальних і реабілітаційних середовищ. Проаналізовано специфічний вплив депривації на функціонування мікроклімату кризових сімей. Досліджено психологічні особливості ускладненого формування статево-рольових орієнтирів у депривованих дітей та запропоновано ресоціалізаційні засоби й форми роботи з ними.

Ключові слова: особистість, депривація, депривовані діти, ревіталізація, ресоціалізація, ідентичність, самоактуалізація.

Аннотация

Гошовский Я. А. Специфика самоидентичности депривированных подростков: ревитализационный ракурс. – Статья.

Проанализировано смысловое и функциональное наполнение просоциальных идентификационных стратегий личности в условиях депривации. Раскрыты главные составляющие архитектоники ресоциализационного процесса, отражен синтез ключевых личностных потенциалов: гностического, аксиологического, творческого, коммуникативного и др., очерчено значение ресоциализационных центров как развивающей и реабилитационной среды. Проанализировано специфическое влияние депривации на функционирование микроклимата кризисных семей. Исследованы психологические особенности усложненного формирования полоролевых ориентиров у депривированных детей и предложены ревитализационные средства и формы работы с ними.

Ключевые слова: личность, депривация, депривированные дети, ревитализация, ресоциализация, идентичность, самоактуализация.

Summary

Hoshovsky Ya. O. Specific of identity of deprived teenagers: revitalisation foreshortening. – Article.

The semantic and functional filling of prosocial identity strategies of personality is analysed in the conditions of deprivation. Basic component architectonics of resocialisation process are exposed, the synthesis of key personality potentials is reflected: gnosticism, creative, communicative but other, outlined value of resocialisation centers as developing and rehabilitation environments. In the article specific influence of deprivation is exposed on functioning of microclimate of crisis families. Probed psychological features of the complicated forming of sexual roles and sexual orientations for deprived children and resocialisation facilities and forms of work are offered with them.

Key words: personality, deprivation, deprived children, revitalisation, resocialisation, identity, self-actualization.